

УДК 811.111+811.112.2]:001.2(477):005.44
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.116-120

Галина Фоміна

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Оксана Литвинюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ВІДОБРАЖЕННЯ ПИТАННЯ «ГЕНДЕРУ» У ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті аналізуються проблеми гендеру крізь призму творчості та світогляду Івана Огієнка. Визначаються основні аспекти сучасних лінгвістичних розвідок. Досліджуються різні рівні питання про сутність чоловіка та жінки.

Ключові слова: гендер, лінгвістика, мовація, граматичний рід, архетипний поділ.

Дослідження гендерного аспекту в лінгвістичних розвідках, що проводяться на матеріалі різних дискурсів та мов займає одне з провідних місць у науці про мову. Споконвічні питання про сутність чоловіка та жінки, відносини між ними тощо цікавили людство з моменту його виникнення та не залишають байдужими сучасних дослідників. Одним з ключових концептів будь-якої культури є концепт «жінка». Він є проєкцією стереотипних уявлень про жінку як носія соціально обумовлених якостей та ознак. Вони сформувались на основі ролей, що виконує жінка у суспільстві [4, с.94].

Слушним є згадати у цьому контексті Івана Огієнка. Саме дружина Домініка за його ж словами «зробила з нього українця». Іван Огієнко не одружився вдруге після її смерті, він постригся в ченці, взяв церковне ім'я Іларіон. Вона завжди допомагала – виконувала «паперову» роботу: списувала та сортувала потрібний матеріал, переписувала готові праці, вчитувала їх разом з автором. Навіть у хворобі переглядала кореспонденцію, узагальнювала та звітувала. Вважала, що «найперше завдання жінки – служити родині, створити її такою, щоб усі члени її свідомо й віддано служили Батьківщині» [8].

Будь-яка мова спрямована на дійсність і на той світ образів, що вибудовуються між дійсністю і людиною, виступаючи як безліч знань, які утворюють у сукупності картину або модель світу. Ця картина світу, локалізована в свідомості, постійно поповнюється і «коригується» у вигляді знань про певні фрагменти світу. Мова відіграє важливу роль у накопиченні знань і їх зберіганні в пам'яті, сприяючи їх упорядкуванню, систематизації, тобто беручи участь у їх обробці. Таким чином, забезпечується пізнавальна діяльність людини.

Мовна система не тільки є відображенням реальності, буття, традицій і нововведень суспільного життя, вона зумовлює певні стереотипи, а також нав'язує моделі поведінки та судження про дійсність. Як зазначає Д. Спендер, «мова не є нейтральною. Це не просто транспортний засіб, що презентує наші думки. За своєю суттю – це пристрій, що їх формує, це програма для розумової діяльності» [5, с.776]. Мова тлумачиться також як спосіб комунікації за допомогою системи символів. Вона існує як об'єктивна реальність, структура, якою люди користуються у прагненні зрозуміти один одного. Таким чином, це не просто система знаків, а за своїм змістом окрема дія.

В останні десятиліття акцентується лінгвокультурологічний підхід (Халєєва І.І., Кириліна А.В., Малишевський Д.Ч.), що передбачає вивчення мужності і жі-

ночності як базових культурних концептів. Суспільна значущість категорії «гендер» виправдовує її застосування до всіх мовних явищ, що мають відношення до проблем статі. «Стать та її прояви не просто реєструються мовою, але набувають аксіологічності, оцінюються з точки зору наївної картини світу. Тому правомірною є констатація, як відбувається фіксація статі в мові: за допомогою яких засобів, семантичних полів, оцінок, а також її релевантності для різних мов» [1, с.34-36].

Істотний внесок в розробку лінгвістичної гендерної проблематики внесла одна з наукових шкіл, вчені якої вперше висунули і верифікувати ряд гіпотез, що дозволили переосмислити ранні положення гендерної теорії за допомогою деяких слов'янських мов. При вивченні комунікації, мовної поведінки та інших феноменів, пов'язаних із говорінням, гендер визначається «плаваючим» параметром, тобто фактором, що виявляється з однаковою інтенсивністю, аж до повного його зникнення в ряді комунікативних ситуацій. Таке тлумачення є найбільш сучасним і відповідає даним, отриманим у новітніх дослідженнях з соціальної психології та соціології [3, с.37-42].

Стать одна з небагатьох дійсно важливих для людини категорій, сприйняття якої майже не залежить від мови та культури, але тільки в тому сенсі, що носії різних мов у принципі однаково розрізняють два типи істот – жіночої та чоловічої статі. Насправді, вже питання про те, що, власне, являє собою кожна із цих статей та стать взагалі, призводить до складної наукової і філософської проблеми. Очевидно, що з точки зору культури протиставлення жіночої та чоловічої статі у людини важливіше статевої відмінності інших істот і принципово відрізняється від них хоча б наявністю величезної кількості культурних асоціацій, шаблонів поведінки і сприйняття, що пов'язані з обома статями. Саме по відношенню до людини в сучасній науці використовується спеціальний термін «гендер», що має на увазі не тільки фізіологічні («стать») у чистому вигляді), але і супутні їм соціальні та культурні відмінності.

Згодом стать людини з біологічної характеристики трансформувалася в соціально-психологічну характеристику. Таким чином, виникло поняття «гендер», що означає сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство нав'язує людям залежно від їх біологічної статі [2].

Поняття «гендер» давно вже вийшло за рамки граматики. Це явище широко розглядається як соціокультурний, дискурсивний і психолінгвістичний феномен.

Проте, відмежовуючись від проблеми дефініції і змісту, а також варіативності поняття «стать» в залежності від виду, нехтуючи різними відхиленнями (інтерсексуальність, унісексуальність, гомосексуальність, транссексуальність), можна сказати, що стать є природною категорією, що охоплює всі види істот і дає чітке розмежування цих істот на два класи. Ця класифікація відображається, природно, по-різному. Взагалі для мови можна говорити про універсальність семантичної категорії статі (копіює відповідну природну категорію), а для конкретних мов – про певні її трансформації, специфіку вираження і навіть про окремі граматичні категорії. Зокрема, в українській мові семантична категорія статі корелюється з граматичною категорією роду іменників, що позначають живих істот.

Грамматичний рід у німецькій та українській мовах є характерною ознакою іменників. Категорія граматичного роду в німецькій мові сформувалася історично, вона існувала на ранніх етапах розвитку мови, пройшла тривалий шлях розвитку і широко використовувалася при словозміні, слівотворі та синтаксичному узгодженні в різні періоди історії німецької мови [6, с.7]. Усі іменники німецької мови, за винятком тих, які вживаються тільки в формах множини (*pluralia tantum*), поділяються на три граматичних роди: чоловічий, се-

редній і жіночий. Як і в українській мові, граматичний рід похідних іменників виражається в німецькій мові різними способами афіксації (суфікси, префікси) та історичним чергуванням кореневих голосних (аблаут). Так, всі без винятку іменники, утворені за допомогою суфіксів *-in, -heit, -ung, -schaft* – жіночого роду, наприклад, *die Lehrerin, die Schönheit, die Bildung, die Malerei, die Freundschaft*, все іменники, утворені за допомогою суфіксів *-er, -ler, -ner, -ling* – чоловічого роду, наприклад, *der Lehrer, der Künstler, der Redner, der Feigling*, всі іменники, утворені за допомогою суфіксів *-chen, -lein* – середнього роду, наприклад, *das Käätzchen, das Tischlein*. Іменники, утворені за допомогою префікса *ge-*, які мають узагальнююче значення, – середнього роду, наприклад, *das Gemüse, das Getreide, das Geschetz*, за винятком іменників, що позначають живих істот, наприклад, *der (die) Gelehrte, der Geleiter*. Більшість іменників, утворених від дієслівної основи шляхом чергування голосних кореня (аблаут), є чоловічого роду, наприклад, *der Gang, der Unterschied, der Schritt*.

Таким чином, граматичний рід реалізується за допомогою словотворчих суфіксів і префіксів іменників, а також історичних чергувань (аблаут). Однак система суфіксів у сучасній німецькій мові розвинена значно слабше, ніж в українській мові. Цим можна пояснити той факт, що деякі складові частини слів наблизилися до суфіксів і грають велику роль у поповненні словникового складу мови, будучи однією зі специфічних особливостей її словотворчої системи. У сучасній філологічній літературі вони отримали назву напівсуфіксів або суфіксальних елементів мови [6, с.10], наприклад, *-mann, -frau, -kopf, -zeug, -werk*. Кількість напівсуфіксів у сучасній німецькій мові зростає і вже перевищує число суфіксів іменників, передаючи велику кількість значень і відтінків, відповідно їх роль у формуванні та визначенні граматичного роду стає все більш значною. Як в українській, так і в німецькій мові всі три граматичних роди неоднаково продуктивні і займають нерівноцінне становище в граматичній структурі мови. Існує значна відмінність у функціонуванні середнього роду в українській і німецькій мовах. Граматичному терміну «середній рід» в українській мові відповідає в німецькій мові ряд назв:

Sächliches Geschlecht – речовинний рід.

Neutrales Geschlecht – нейтральний рід.

Geschlechtlose Form – позародова форма.

Усі перераховані терміни, як і «середній рід» в українській мові, говорять про відсутність зв'язку середнього роду зі значенням особи. Проте нинішнє становище середнього роду в сучасній німецькій мові якісно інше, ніж в українській, незважаючи на деякі спільні риси. Коло значень іменників середнього роду в українській мові окреслено менш різко, ніж чоловічого і жіночого. У німецькій мові переважна більшість слів середнього роду має цілком певне значення. Більшість іменників середнього роду в українській мові має абстрактне значення, а в німецькій іменники середнього роду мають збірне значення. В українській мові середній рід володіє в порівнянні з чоловічим і жіночим родом менш розвинутою системою продуктивних суфіксів, і засоби його вираження відносно бідні. У німецькій мові засоби оформлення і вираження середнього роду більш різноманітні. Крім невеликого числа словотворчих суфіксів, середній рід у німецькій мові виражається наявністю артикля середнього роду, продуктивного префікса *ge*, субстантивацією різних частин мови і синтаксичним узгодженням.

У людському суспільстві завжди існував архетипний поділ соціуму на дві групи – на чоловіків і жінок. Така диференціація за критерієм біологічної статі є найбільш очевидною. Таким чином, за кожним індивідом у соціумі закри-

пилася гендерна роль чоловіка або жінки. На їх основі пізніше сформувалися якісь узагальнені уявлення про особливості поведінки чоловіків і жінок, про очікувані від них реакції і дії, про прийнятні тільки для чоловіків або тільки для жінок види діяльності – іншими словами, в суспільній свідомості сформувалися гендерні стереотипи. Ця стереотипізація стосується багатьох сфер життєдіяльності суб'єкта: соціальної диференціації, культурного фону, освіченості та рівня наукових знань, мовної стратифікації.

Численну групу іменників становлять найменування осіб жіночої статі, утворені не самостійно, а від чоловічих найменувань шляхом мовації. Наприклад, *Lehrer – Lehrerin, König – Königin, Herr – Herrin*.

Мовація (Movierung, Motion) – це експліцитна деривація іменників іншого роду, коли в якості твірної основи функціонує найменування людини або тварини. Як правило, похідними виявляються найменування осіб жіночої статі, утворені від відповідних найменувань осіб чоловічої статі [7]. У цьому способі словотвору є тільки три винятки – *Hexe, Witwe, Braut*. Тільки у цих трьох випадках найменування жінки є вихідним словом, від якого утворюється найменування чоловіків: *Hexer, Witwer, Bräutigam*.

Стандартним суфіксом іменників, що зазнали мовації, є *-in*: *Wirt – Wirtin, Schneider – Schneiderin*. Це модифікаційний суфікс зі значенням жіночність, родова сполучуваність якого повністю обмежена. Іменники, у яких в якості словотвірної форманти виступає суфікс *-in*, мотивуються тільки іменниками чоловічого роду: *Gemahl – Gemahlin*. Обмеження родом у цьому випадку супроводжується лексичним обмеженням: мотивуючі слова – іменники-живі істоти.

Той факт, що назви осіб чоловічої статі є первинними, а назви осіб жіночої статі вторинні, не випадковий: таким чином у мові фіксується пріоритет чоловіка в історичному розвитку суспільства.

За останні 40-50 повосенних років мовна ситуація в Німеччині кардинально змінилася, і зараз ми є свідками стрімкого розвитку і перебудови мови в руслі феміністичної лінгвістики. Мовна тенденція називати жінку за її професією, посадою, тобто формою, що зазнала мовації, відображає не тільки прагнення узгодити рід та стать, але, перш за все, прагнення відобразити рівноправне становище жінки у суспільстві, її соціальну роль. При аналізі засобів, наявних у сучасній німецькій мові для позначення осіб чоловічої та жіночої статі, що належать до будь-якої професії, ми маємо справу не тільки з динамічною синхронією мовних засобів, але й зі змінами в соціальній реальності. Зміна ситуації на ринку праці, велике функціональне структурування трудової діяльності, коли жінки опановують професії, які раніше виконувалися тільки чоловіками, ставить питання, наскільки ця ситуація відобразилась у сфері мови [7]. Мова реагує і на даному етапі є безліч жіночих найменувань професій, зокрема ті, що закінчуються на *-in*: *Beamtin, Doktorin, Fernsehansagerin, Polizistin, Rektorin, Schulrätin, Ministerin, Präsidentin, Staatsanwältin, Regierungsschefin*.

В основі багатьох сучасних тез лежить точка зору, яку можна описати таким чином. Німецька мова – це мова, в якій домінують чоловіки; жінки мовою ігноруються і дискримінуються, це не відповідає їх ролі в житті суспільства. З цієї причини німецька мова повинна сприяти їх рівноправності. Ця тема є предметом дискусії не тільки в наукових працях, а й на сторінках преси, на наукових симпозиумах та на громадських заходах.

Список використаних джерел:

1. Горошко Е.И., Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистике сегодня. *Гендерные исследования*. 1999. № 1. С. 34-36.

2. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. Москва : Институт социологии РАН, 1999. 189 с.
3. Кирилина А.В. Особенности и тенденции развития гендерных исследований в российской лингвистике. *Гендер: язык, культура, коммуникация*. Москва : МГЛУ, 2001. С. 32-47.
4. Ковальчук Л.П. Лингвокультурные особенности концепта «Женщина» – «Frau» в русских и немецких фразеологизмах. *Вестник Челябинского национального университета*. 2009. Вып. 38. С. 93-96.
5. Спендер Д. Мужчина создал язык. Введение в гендерные исследования. Ч. II. *Хрестоматия*. Харьков : ХЦГИ, 2001 ; СПб. : Алетейя, 2001. С. 774-783.
6. Ярнатовская В.Е. Грамматический род имен существительных в немецком языке. Москва : Учпедгиз, 1956. 80 с.
7. Pusch L.F. Die Frau ist nicht der Rede wert. Frankfurt/Main : Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 1999. 224 S.
8. Олексій Бухало Огієнко: українізатор освіти та церкви, який змушував писати «в» Україні. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42665391>.

The article analyzes the problems of gender through the prism of creativity and outlook of Ivan Ohienko. The main aspects of modern linguistic intelligence are identified. Different levels of questions about the essence of man and woman are explored. In human society, there has always been an archetypal division of society into two groups – men and women. Such differentiation by the criterion of biological sex is most obvious. Thus, for every individual in the society the gender role of a man or a woman is entrenched. On this basis, some generalized ideas about the peculiarities of the behavior of men and women, about the expected reactions and actions, about acceptable only for men or only for women activities were formed, in other words, gender stereotypes were formed in the public consciousness. This stereotyping applies to many areas of the subject's life: social differentiation, cultural background, education and level of scientific knowledge, linguistic stratification.

All German nouns, except those used only in plural forms (*pluralia tantum*), are divided into three grammatical genders: male, neutral and female. As well as in the Ukrainian language, the grammatical meaning of derivative nouns is expressed in German in different ways of affixation (suffixes) and the historical alternation of root vowels (*ablaut*).

The linguistic tendency to call a woman by her profession, position reflects not only the desire to reconcile gender, but also the desire to reflect the equal status of women in society, their social role. When analyzing the means available in modern German to refer to the male and female belonging to any profession, we are dealing not only with the dynamic synchronization of linguistic means, but also with changes in social reality. The flexible situation in the labor market, the great functional structuring of work, when women acquire occupations that were previously performed only by men, raises the question of how this situation has affected the language sector.

Nowadays there is a tendency to divide society into 2 groups male and female having equal rights. The results of changes should be reflected in any language.

Key words: gender, linguistics, language, grammar, archetypal division.

Отримано: 23.09.2019 р.